

A *-kor* toldalék és az illeszkedés

Köztudomású, hogy a magyar temporalisi *-kor* toldalék hangrendileg nem illeszkedik az alapszavához, azaz nem alakult ki a *-szor/-szër/-ször-höz* vagy a *-hoz/höz/-höz-höz* hasonló veláris–palatális, s ez utóbbin belül a labiális illeszkedés. Nézzük meg, mi lehet az oka e toldalék nem illeszkedő voltának!

SIMONYI (TMNy. 702) úgy látta, hogy „ez az egyetlen rag, mely mélyhangú létére változatlan járul ... magashangú tőkhöz is”, majd az illeszkedés elmaradásának okaként azt említi meg, hogy „a leghasználtabb időhatározók véletlenül majd mind mélyhangúak: *akkor, máskor, multkor, két órákor ...*, sz. *György napkor, sz. Mihálynapkor, karácsonkor, husvétkor, tavaszkor*”, míg magas hangú kevés van, csupán három szót említi: *mikor, pünkösdkor, szüretkor*. Azt is megemlíti továbbá, hogy a *-kor*-ral szerkesztett határozószók, például *koron, kort* „elrövidültek” a mai *-kor* raggá, amint az az *-ért > -ér, képpen > kép* esetében is történt. A rövidülést — írja — előmozdíthatta a rokonértelmű *-szër* rag analógiája (vö. *egykor ~ egyszer, máskor ~ másszor, mindenkor ~ mindenszer*), vagy az a körülmény, hogy a vele összefüggő *kor* főnév csaknem kizárólag időhatározókban fordul elő.

Valóban meglepő a *-kor*-nak az illeszkedés szempontjából szinte egyedülálló volta. Általában ugyanis azt látjuk, hogy a hozzá hasonló egyalakú végződésekben általában nem szerepel mély magánhangzó. Természetesen vannak még más egyalakú végzések is a magyarban, de azokban szinte kizárólag *i, í, (ë >)* é hangok szerepelnek, mint például *-ni* (főnévi igenévképző és határozórag: például *bíró-ni ~ bíró-nyi* ’bíróhoz, bíróékhoz’); *-é* (birtokjel: *apám-é, ház-é*); *-i* (melléknévképző: *rég-i, ház-i, apa-i*); *-si* (melléknévképző: *tanya-si, falu-si*); *-i* (főnévképző: *Kat-i, Jul-i*); *-csi* (főnévképző: *Jan-csi, Jul-csi*); *-di, -sdi* (főnévképző: *új-di*) (D. BARTHA, Szóképz. 117), *bujkáló-sdi, katoná-sdi* (uo.); *-is* (~ *-ics*) (főnévképző: *Bor-is, Andr-is*); *-né* (főnévképző: *Kovács-né, asztalos-né*); a birtok többségét kifejező birtokos személyjelekben: *hajó-i, láb-a-i, -ít/-dít* (ige-képző: *tan-ít, barn-ít, száll-ít*, nyj. *tan-ét; for-dít*); *-int* (ige-képző: *csavar-int, kapar-int*); *-ék* (névszóképző: *hajl-ék, marad-ék, szánd-ék*) stb. A határozói viszonyt kifejező egyalakú testesebb toldalékokban (ragokban) is — a *-kor*-t kivéve — kizárólag *i-t* és *-é-t* tartalmazó változatokat találunk: *-ig* (terminativuszi rag: *ház-ig, fal-ig*); *-ért* (ok- és célhatározói funkciójú: *ház-ért, autó-ért*); *-ént/-int* (mód-, állapot- vagy mértékhatározórag: *társa-ént* ’társaul’, egy *nap-ént*

való ideig; *beszéded-ént* ~ *beszéded-int* 'beszéded szerint'; BERRÁR, MTMtan. Bp., 1957. 35); *-képpen* (módhatározói toldalék: *tulajdon-képpen, példa-képpen*); *-ként* (formatívusz: *ház-ként, apa-ként*); *-nként* (disztributívusz: *hajónként, napo-nként, háza-nként*); *-ik* (igei személyragként: *lak-ik, alsz-ik*); *-ik/-dik* (sorszámnévképző, kijelölő szerepű toldalék: *hato-dik, soka-dik, hanya-dik; oly-ik*).

Mindezek után kézenfekvő annak feltételezése, hogy nyelvtörténeti szempontból nézve az *i, í, ë, é* hangjaink az illeszkedés szempontjából különlegesen viselkedtek és viselkednek. Ezen hangok egykori (és mai) neutrális jellegének feltevése tehát feltétlenül indokolt. Vitatható lehet ugyan az a nézet, amelyet ERKKI ITKONEN fejtett ki, de nem szólni róla itt, aligha lenne célszerű. Ugyanis ő abból a teljesen megokolt föltételezésből indul ki, hogy a finnugor alapnyelv magánhangzó-rendszerében nem volt meg a mély (veláris) *i* hang, s így a vegyes hangrendűséget sem a mély (veláris) *i* palatálissá (elülső magánhangzová) válása magyarázza, hanem az, hogy a finnugor alapnyelvben — szerinte — két, a magánhangzó-illeszkedés szempontjából neutrális magánhangzó volt: az *i* és a zárt, középső nyelvállású *ë* hang, amelyek előfordulhattak mély magánhangzóval együtt is egy (tő)szó hangszerkezetén belül (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. SKS. Tietolipas 20. Helsinki, 1961. 64–65; más-kepp MIKKO KORHONEN: Virittäjä 92 (1988): 8–25).

ERKKI ITKONENnek ez a véleménye nagyon is figyelemre méltó, ugyanis ennek bizonyítására a magyar nyelv(történet) oldaláról nézve olyan jelenségeket említhetünk, amelyek a két magánhangzónak az illeszkedés szempontjából neutrális volta mellett szólnak. Ezek pedig egyrészt az imént említett egyalakú végződéses, amelyekben kizárólag a neutrális magánhangzók fordulnak elő. Másrészt azonban két másik jelenségre is hivatkozhatnánk. Tudnivaló, hogy az idegen szavak szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv — különösen régebben — többféle módon oldotta fel. Ezek közül most csupán azt a két esetet emlíjtük, amikor a feloldás *e l ő t é t h a n g g a l* (például *i-stáp, i-stálló, i-skola; ë-szkából, ë-sztováta, ë-sztëna* 'juhkarám' stb.), illetőleg *b o n t ó h a n g g a l* (például *g-i-liszta, k-i-rály, k-i-lincs; g-ë-lencsér, g-e-re-ben, g-ë-reblye* stb.) történt meg (vö. NYIRKOS, Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 30–31, 56, 64). Itt ugyanis kétfajta törvényszerűség munkált. A feloldás vagy a szó belsejében, első szótagjában meglévő magánhangzó hatására ment végbe (például *a-sztag, a-szta, o-skola; b-a-rát, b-a-rázda, b-o-lond* stb.), hasonlítva magához az előtét-, illetve bontóhangot, vagy pedig a már említett úgynevezett *semleges, neutrális* magánhangzókat használta fel a nyelv a mássalhangzó-torlódások feloldására.

Érdemes talán megemlítenünk, hogy a semleges (neutrális) magánhangzók-nak ugyancsak szerepe lehetett más jövevényszavak magyar nyelvi hangtani beilleszkedésében is. Ismeretes, hogy német jövevényszavaink egy részét — amelyekben a szó végén német szonáns (szótagalkotó) mássalhangzó (*l, n*) szerepelt — érdekes módon általában *-l+i, -n+i* szóvéggel vettük át a mély hang-

rendű szavakban is (például *buml-i, cakl-i, cucl-i, dakszl-i, fásl-i, ka-locsl-i ~ kalocsn-i, kapszl-i, kapucl-i ~ kapucn-i, krumpl-i, kugl-i, kurl-i, masl-i ~ masn-i, nudl-i, kaszn-i, gurtn-i, glokn-i, platn-i, spuln-i, sufñ-i* stb.). S hogy miért éppen az *-i* került a szavak végére, az nem magyarázható csupán az *-l-* fonetikai természetével, mivel az *-i* az *-l-*től eltérő képzésű *-n-* után is ugyanúgy fel lép. Ennek pedig ebben az esetben — nézetem szerint — nyelvi *r e n d s z e r t a n i* oka van. Az *-i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából neutrális hangnak tekinthető, amely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavainkhoz. A beszélő tehát kézenfekvőnek és „kényelmesnek” találta az *-i* használatát mind a mély, mind a magas hangrendű szavakban. Az iméntiekre emlékeztető jelenséget a finnől is említhetünk (NYIRKOS, Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók?: Széphalom 10 (1999): 359–362).

Mindezek mellett azonban gondolhatunk talán arra is, hogy a határozószó értékű *kort, koron -t,* illetve *-n* eleme eléggé sokáig kitartott az említett alakokon, tehát csak viszonylag későn ment végbe a rövidülés, a *kor* agglutinációja, izolálódása, így alaposan csökkent annak a lehetősége, hogy végbemenjen a *-hoz/-höz/-höz-höz* hasonló alaki gazdagodás, a háromalakúvá válás.

A legvalószínűbbnek egyébként — szerintem — az tartható, ha feltesszük, hogy a *-kor/-kér/-kör* formák létrejöttét rendszertani okok gátolhatták. A 16. században létrejött írott magyar irodalmi nyelv, illetve a korabeli beszélt nyelv hangrendszere nem integrálta magába a zárt *ë* hangot, tehát az illeszkedés szempontjából elvárható rendszerszerűség (*-o/-ë/-ö-*) egyik komponense: az *ë* erősen, mindmáig háttérbe szorult, s így lehetetlenné vált a toldalék háromalakúságának (*-kor/-kér/-kör*) kiteljesedése.

A *-kor* toldalék önállósulása a 15–16. században megy végbe. A *koron, kort* eléggé rövid idő alatt kilépett a névutók kategóriájából és toldalékká vált: JókK. 41: „veternýekoron [hora matutinali] euel egýel [ti. menne hozzá]”; 15: „frater masseus *mýkort meg mondottaualna* frater yllesnek”; s végül *-n,* illetőleg *-t* rag nélkül: VirgK. 41: „*mikor volna* hod világ” (TNyt. II/2: 251).

A toldalékká (raggá) válás névutói eredetre utal, de — a késői ómagyar kori nyelvtörténeti adatok alapján — névmási alapszó mellett indulhatott meg, tartalmas jelentésű szó mellett viszont — amint erre a TNyt. II/1: 702 rámutat — tovább megőrződött a *koron* alak, például névmások mellett: JókK. 102: *akkor*; 3: *mendenkor*; FestK. 368: *valamikor*. A tartalmas szavak mellett: JókK. 41: *veternýekoron*; BécsiK. 7: *éfelkoron*; AporK. 125: „barannak megh ewese *koron*”; CzechK. 48: „halalom *koron*” stb.

Az iméntiekhez hozzáfűzhetjük, hogy a rövid, redukálódott alakok megjelenése a toldalékká válás megindulását jelzi, de a tartalmas szavak mellett előforduló alakok inkább minősíthetők névutóknak, mint toldalékoknak (TNyt. II/1: 702). Ha viszont arra gondolunk, hogy a *koron* névutóként nem szerkezetben, hanem összetételi utótagként vált toldalékká (raggá), amint arra a TNyt. utal (II/1: 703), akkor ez minden bizonnyal konzerválhatta az utótag lexikai önálló-

ságát, s így eléggé kézenfekvő magyarázatot kaphatunk arra, miért nem vált illeszkedővé *-kor* suffixumunk. Mégis úgy látom, hogy az igazi ok a tölem említett fonológiai rendszertani változás lehetett, amikor ugyanis a zárt *ë* „kilépett” a palatális illabiális–palatális labiális–veláris illeszkedés köréből.

Meglehetősen általános hiedelem, hogy a toldalékaink közül csupán a *-kor* az egyetlen nem illeszkedő mély hangú (veláris) toldalékunk (ragunk). Számolnunk kell azonban más hasonló hangrendű végződésekkel is. Mindössze néhány példát tudunk említeni: *Ferkó, Mikó, Stefkó*, nyj. *pirkó, pejkó* (vö. D. BARTHA, Szóképz. 115). Az *-us, -u, -a, -ológ(us), -ál, -ók, -ka* szintén hozzájárulhat magas hangrendű szavakhoz: például *cic(a): cic-us; Ilona: I-ca, I-cu, Il-ka, Il-us/ka/, Il-a; szex: szex-ológ-us; recenz-ál; Teréz, Teri: Ter-ka, Mihály: Miska; Istók, Mih-ók, Erzs-ók* stb.¹ Kiterjedt gyűjtéssel bizonyára még valamelyest növelni lehetne az ide vonható adatok számát, az azonban máris látszik, hogy a lexémáknak igen-igen szűk köre tartozik ebbe a kategóriába, ugyanis csak meghatározott funkciójú alakok s csak bizonyos részrendszerben (főleg személynévi becézés esetében) jöhetnek létre mély hangrendű végződésekkel.

Az is szembevetendő, hogy a toldalékok másik része egyaránt járulhat magas és mély hangrendű szavakhoz (*-ista, -íroz, -ikus, -izmus, -ifikál, -ikus, -izál, -ia, -éta, -ológia, -tórium*): *páp-ista, Kálvin: kálvin-ista; forsz-íroz; la-ikus, jamb-ikus, med-ikus; archa-izmus, sznobizmus; nota-fikál* 'énekel' (< latin *-ficare* végződés átvétele); *ur-izál, kur-izál; Palóc-ia, Magyar-ia; bokr-éta; pipa-tórium* stb. (vö. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 98). Itt azonban egy sajátos törvényszerűség uralkodik, ha ugyanis a végződésben a mély magánhangzó mellett az illeszkedés szempontjából úgynevezett *semleges, neutrális magánhangzó* is előfordul, akkor az illeszkedés is „neutrálissá” válik, azaz a végződés egyformán járulhat mély- és magashangú szavakhoz is (*páp-ista — pesszim-ista, ur-izál — tip-izál, la-ikus — elég-ikus* stb.).

Nem állt szándékomban a hangrend, a magánhangzó-harmónia és a hangrendi illeszkedés kérdéskörének tárgyalása, csupán a *-kor* szempontjából vizsgáltam a felvetődő kérdéseket. A terjedelmi korlátok sem tették volna lehetővé, hogy a korábbi rendkívül értékes tanulmányok (például SZÉPE GYÖRGY, Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. NytudÉrt. 17. sz. Bp., 1958. 105–129) és a legutóbbi évek alapos, valóban figyelemre méltó és ötletdús tanulmányaihoz (például SIPTÁR: MNy. 80: 228–238; Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 94–152; É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 302–312 stb.) kapcsolódjam.

NYIRKOS ISTVÁN

¹ Ezen szavak tövében azonban neutrális magánhangzó található.